

מדרש – ביטוי יהודי באמנות חזותית יאיר זקוביץ

התרבות היהודית היא תרבות טקסט־צנטרית, הנובעת מן הכתוב ומקיימת את הצו "והגית בו יומם ולילה" (יהושע א, ח) וכל דור ודור רואה את הכתוב בעיניו שלו, בבחינת "וכל העם רואים את הקולות" (שמות כ, יח), את המלים, וכל מתבונן מוצא במילה מה שלבו חפץ ודורשה במדרש חדש העונה על צרכיו ומשקף את עולמו הרוחני.

הרהורי הבלתי מחייבים על הביטוי היהודי באמנות החזותית (אשר ילוו בדוגמות קונקרטיות ספורות ומקרות) ישקפו את התפיסה המובעת לעיל, על הקשר ההדוק בין טקסט לבין מראה עיניים. אודה ולא אבוש, הדגשה זו נובעת מעצם היותי איש המילה, הבא מעולם הכתוב ומחקירתו.

ביטוי בוטה ליחס האמנות היהודית לטקסט נמצא בעבודותי־העתקותיו של מיכאל סגן־כהן. המפנים את הכתוב המקראי, יוצרו מחדש באמצעות העתקתו, מעין מילוי הדרשה מן המלך: "והיה כשבתו על כסא ממלכתו, וכתב לו את משנה התורה הזאת על ספר... והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו..." (דברים יז, יח-יט). עבודתו "תהלים ע"ב" (1979) מציגה את המזמור בשילוב בין יד (לקריאה בתורה?) ולה שבע אצבעות, ובין מנורת שבעת הקנים, שהוצבה במקדש שלמה, אשר לו מיוחס המזמור בכותרתו: "לשלמה". המחיקות במעשה ההעתקה מחזקות את האשליה שאין לפנינו העתקה מכנית, אלא יצירה מחדש על ידי האמן־המעתיק.

יצירות חזותיות רבות הן בבחינת קונקרטיזציה של מטפורה, של ביטוי, מסורת שראשיתה ניכרת כבר בתפילין, מעשה יצירה המהווה את המחשת הכתוב: "וקשרתם לאות על־ידך, והיו לטוטפות בין עיניך" (דברים ו, ח). כך בהגדת פלורסהיים (גרמניה, המאה ה־1) מוצב איור כנגד המשפט "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים". בתמונה אב ובנו, והאב מתבונן במראה, ככותרת האיור "לראות את עצמו".

על חנוכיות ברונזה משלהי ימי הביניים חרוטה מחצית פסוק: "כי נר מצוה ותורה אור" (משלי ו, כג), כאילו מכוון הכתוב למצוות הדלקת נרות חנוכה. דב אברמסון, בעבודתו "נר מצוה" (2005), ממשיך את תהליך הקונקרטיזציה של הכתוב ממשלי בהצבת שש מאות ושלושה עשר נרות נשמה (כנגד תרי"ג מצוות) ועל כל נר תווית שעליה רשומה המצווה, וכן מערכת סימנים המציינת מיהו החייב במצווה, אימתי הוא חייב בה ומה העונש הצפוי לעובר עליה. ביצירה הקרה, התעשייתית־מתוכננת משהו, אין אור; הנרות אינם דולקים, ושמה עדות יש כאן ליחס האמן למצוות, מצוות ששמירתן מכנית, נטולת רוח, נטולת אור.

יאיר זקוביץ, פרופסור בחוג למקרא באוניברסיטה העברית בירושלים, המכהן בקתדרה למקרא על שם האב טקצי אצוקי. תחומי מחקריו הם המקרא כספרות, מחשבת המקרא ופרשנותו הקדומה. חבר בוועדת ההיגוי של קרן עדי.

המילים האחרונות מוליכות אותנו לשאלת היחס בין החילוני לדתי, ובעצם להכרה כי הגבול בין דתי-חילוני מטושטש וכי הביטוי החילוני, אפילו זה ש'להכעיס', הוא יהודי, לא פחות מן הדתי. דוגמה לקלות המעבר בין חילוני לדתי וחוזר חלילה נביא מעולם הטקסט, משיר השירים. שירי אהבה ארוטיים (ששם שמים אינו מופיע בהם) נדרשו בשלב קדום, עוד בטרם גובשה אסופת השירים לספר, על-ידי חכמי ישראל, אודות יחסי אלוהים וכנסת ישראל, וברוח זו פורשו השירים בספרות חז"ל ובספרות הדורות שנשתלשלה ממנה. הציונות הארץ ישראלית השיבה את שיר השירים אל החול, כגון בשפעת שירי זמר, או בהגדות קיבוציות לחג האביב, שנמנעו באדיקות מאזכרת שם האלוהים.

והנה אפילו מרד גלי בדת היהודית לובש אופי יהודי. פסלו המפורסם של יצחק נדציגר "נמרוד" (הבלתי נימול; 1938-1939) המשיב אותנו, לכאורה, אל האידיאל הכנעני, הקדם ישראלי וממילא הקדם יהודי, נושא את השם נמרוד (בראשית י, ח-ט), על המטען שנצטרף לשם בספרות חז"ל: נמרוד המורד בה' (ספרא בחוקותי ב'), נמרוד יוזם בניינו של מגדל בבל (חולין פט, ע"א), נמרוד המזוהה גם עם משליכו של אברהם לכבשן האש (עירובין נג, ע"א). המרד הוא אפוא מרד מתוך כאב, מבפנים, מבית.

מסוגיית המרד החילוני, או אף הכנעני, נעבור לשאלת היחס בין בית וחוף, ונדגים ביחס שבין אמנות יהודית לאמנות נוצרית. ושוב נפתח בעולם הטקסטים: רוב מניינה ובניינה של הברית החדשה, טקסט היסוד של הנצרות, בא לעולם בשורת חיבורים יהודיים שנועדו לקרב את עם ישראל אל המרקם האמוני החדש שביקש להפוך לזרם המרכזי ביהדות. והנה, גם שיח של אמן יהודי חילוני עם אמנות נוצרית מובהקת עשוי להרחיב את עולמה של האמנות היהודית. עדי נס (1999) מביים ארבעה-עשר חיילי צה"ל לצילום המחקה את "הסעודה האחרונה" ללאונרדו דה וינצ'י, תמונה המיוסדת על המעשה בברית החדשה (ראו מתי כו, כ-כט). בצילום דמות עודפת, הארבע עשרה, הבולטת בייחודה בקצהו השמאלי של הצילום, באשר רק היא עומדת. על חולצתה של דמות זו, ורק על חולצתה, מופיע הכיתוב צה"ל: האם דמות זו היא פרסוניפיקציה של הצבא? המובעת כאן ביקורת על הצבא השולח את חייליו אל מותם? חיילינו שרויים בתמונה בסעודת חולין יומיומית, סועדים ליבם, אוכלים ושותים בכלי פלסטיק, ואינם מודעים (להוציא זה שבמרכז, ישוע החדש - הקרבן החדש) לאיום שצופן להם הקרב שלאחר הסעודה האחרונה. כך נשלם אפוא המעגל: מיצירה ספרותית יהודית-נוצרית לאמנות נוצרית, וחזרה אל האמנות היהודית.

תפיסתנו בסוגייה נוספת, זהותו של היוצר, זה שביטוי יהודי, מתלבנת עתה אגב נסינונה להגדיר ביטוי יהודי באמנות: ביטוי יהודי באמנות הוא פרי יצירתו של אמן הרואה עצמו כיהודי, או המזדהה עם פן מפניו של עולמה הרוחני-תרבותי של היהדות. היצירה תיתן ביטוי לתפיסה של זהות יהודית או לחיפוש אחריה וכן לסמלים יהודיים ופירושים. היצירה תביע השקפה אודות העולם היהודי (או פן מפניו) בין מתוך הזדהות, ובין מתוך פולמוס ומרד.

ביטוי יהודי הוא מדרש, מדרש של עבודות קודמות בין בתחום המילה ובין בתחום האמנות החזותית, בין אם זה מדרש של חומרים יהודיים מובהקים, ובין מדרש של עבודות שמחוץ לבית, ובלבד שהמדרש החדש יענה על התנאים המנויים לעיל.